SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 1
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

SO‘Z TURKUMLARINING TARIXI

Bahodirova Marjona Ilhom qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada so‘z turkumlari haqidagi qarashlarning shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti izchil yoritiladi. Qadimgi yunon grammatik an’analaridan boshlangan tasniflarning Sharq tilshunosligidagi rivoji, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiy merosining turkiy tilshunoslikdagi o‘rni hamda zamonaviy o‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlarini belgilash mezonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning o‘zaro munosabati tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tizimli tahlil usullari asosida umumlashtiriladi.

Kalit so‘zlar

So‘z turkumlari, morfologiya, tasnif, semantik mezon, morfologik mezon, sintaktik mezon, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy, o‘zbek tilshunosligi.

KIRISH

So‘zlarni grammatik xususiyatlariga ko‘ra guruhlash tilning tuzilishini anglashdagi muhim masalalardan biridir. So‘z turkumlari haqidagi qarashlar bir davrda shakllanib qolmagan: ular turli tilshunoslik maktablari, tillarning o‘ziga xosligi va grammatik hodisalarni izohlash ehtiyoji ta’sirida takomillashgan. Shu sababli mazkur masalani tarixiy nuqtayi nazardan o‘rganish zamonaviy morfologik tasnifning shakllanish sabablarini yaxshiroq anglash imkonini beradi [1; 2].

Tadqiqot obyekti — so‘z turkumlari haqidagi lingvistik qarashlar va ularning tarixiy taraqqiyoti. Tadqiqot predmeti — turli davrlarda so‘zlarni guruhlashda qo‘llangan semantik, morfologik va sintaktik mezonlar. Ishning maqsadi so‘z turkumlari ta’limotining qadimgi davrdan hozirgi o‘zbek tilshunosligigacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlarini umumlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tarixiy manbalarni qiyoslash, tasniflarni tavsiflash va ularning umumiy hamda farqli jihatlarini tahlil qilish vazifalari belgilandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

So‘z turkumlari masalasi umumiy tilshunoslik va o‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlarda muhim o‘rin egallaydi. Zamonaviy o‘zbek tili bo‘yicha o‘quv qo‘llanmalarda morfologiya doirasida so‘z turkumlari, grammatik shakllar va ularning

uslubiy xususiyatlari izohlanadi [1]. Xususan, o‘zbek tilidagi tasniflarda so‘zlarning leksik-semantik, morfologik va sintaktik belgilarini birgalikda hisobga olish zarurligi qayd etiladi [1; 2].

Turkiy tilshunoslik tarixini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari alohida manba hisoblanadi. Asar turkiy so‘zlarning ma’nosi, qo‘llanishi va grammatik xususiyatlarini kuzatish imkonini beradi [3]. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari esa turkiy va forsiy tillarning imkoniyatlarini qiyoslash orqali turkiy tilning ilmiy tavsifiga oid qarashlarni boyitgan muhim manbalardan biridir [4]. R. H. Robinsning tilshunoslik tarixi bo‘yicha tadqiqoti esa so‘z turkumlari ta’limotining antik va keyingi Yevropa grammatik an’analaridagi rivojini umumiy tarixiy kontekstda ko‘rishga imkon beradi [5].

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy usul orqali turli davrlardagi so‘z turkumlari haqidagi qarashlarning o‘zgarishi kuzatildi. Tavsifiy usul yordamida muayyan tasniflarning asosiy belgilari izohlandi. Tizimli tahlil asosida esa semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning o‘zaro bog‘liqligi hamda ularning zamonaviy o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni umumlashtirildi.

NATIJALAR

Qadimgi yunon tilshunosligida so‘z turkumlari. So‘zlarni grammatik guruhlarga ajratish haqidagi dastlabki qarashlar qadimgi yunon falsafiy va grammatik tafakkuri bilan bog‘liq. Platon til birliklarini, avvalo, ot va fe’lga qarama-qarshi qo‘yish orqali tasniflashga asos yaratgan. Keyingi davrda Aristotel til birliklarini mantiqiy va grammatik jihatdan kengroq tahlil qilgan. Iskandariya grammatik maktabi vakillari, xususan Dionisiy Frakiyskiy, yunon tili uchun sakkiz turkumli tasnifni ishlab chiqqan. Mazkur an’ana Yevropa grammatik tafakkuriga uzoq vaqt ta’sir ko‘rsatgan [5].

Sharq tilshunosligidagi yondashuv. Arab tilshunosligida so‘zlarni ism, fe’l va harf kabi yirik guruhlarga ajratish an’anasi shakllangan. Bu tasnif arab tilining grammatik tuzilishiga mos ravishda rivojlangan va keyingi Sharq grammatik an’analariga ta’sir ko‘rsatgan [5]. Sharq ilmiy muhitining Movarounnahr va Xurosondagi tilshunoslik qarashlariga ta’siri natijasida mahalliy tillarni tavsiflashda ham grammatik kategoriyalarni tizimlashtirishga e’tibor kuchaygan.

Turkiy tilshunoslikda so‘z turkumlari. XI asr turkiy tilshunosligining yirik yodgorligi bo‘lgan “Devonu lug‘otit turk” turkiy tillarning lug‘aviy va grammatik xususiyatlarini o‘rganish uchun muhim manbadir. Mahmud Koshg‘ariy turkiy so‘zlarni ma’no va qo‘llanish xususiyatlari asosida kuzatib, ot va fe’l kabi asosiy birliklarning grammatik imkoniyatlarini ko‘rsatgan [3]. Shu jihatdan “Devon” keyingi turkologik tadqiqotlar uchun tarixiy-ilmiy poydevor vazifasini bajargan.

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy va forsiy tillarning ifoda imkoniyatlari qiyoslangan. Asarning asosiy maqsadi grammatik tasnif yaratish bo‘lmasa-da, undagi qiyosiy kuzatishlar turkiy tilning lug‘aviy va grammatik imkoniyatlarini anglash uchun muhimdir [4].

O‘zbek tilshunosligida zamonaviy tasnifning shakllanishi. XX asrda o‘zbek tilini ilmiy asosda tavsiflash jarayoni kuchaydi. So‘z turkumlarini belgilashda umumiy grammatik ma’no, morfologik xususiyat va sintaktik vazifa kabi mezonlarning birgalikda qo‘llanishi muhim tamoyilga aylandi [1; 2]. Zamonaviy o‘zbek tili bo‘yicha qo‘llanmalarda mustaqil

so‘zlar tarkibida ot, sifat, son, olmosh, fe’l va ravish; yordamchi so‘zlar tarkibida esa ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklama kabi turkumlar ajratiladi. Ayrim manbalarda modal, undov va taqlid so‘zlar alohida guruh sifatida ham ko‘rsatiladi [1].

So‘z turkumlarini aniqlashda faqat bitta mezonga tayanish barcha holatlarni izohlash uchun yetarli emas. Masalan, so‘zning umumiy ma’nosi uning grammatik shakllari va gapdagi vazifasi bilan birgalikda ko‘rib chiqilgandagina aniqroq tasnifga erishiladi. Shu bois zamonaviy yondashuvda kompleks mezonlardan foydalanish muhim hisoblanadi [1; 2].

MUHOKAMA

Tahlil natijalari so‘z turkumlarini ajratish mezonlari tarixiy jarayonda sezilarli o‘zgarib borganini ko‘rsatadi. Antik grammatik an’analarda ma’no va vazifa mezonlari ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, keyingi davrlarda grammatik shakl va sintaktik xususiyatlarga e’tibor kuchaydi. Turli tillarning o‘ziga xos tuzilishi yagona tasnifni barcha tillarga bir xil qo‘llash mumkin emasligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning uyg‘unlashuvi so‘z turkumlarini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi. Ayniqsa, bir turkumdan ikkinchisiga o‘tish xususiyatiga ega birliklarni tahlil qilishda kompleks yondashuv zarur. Shu nuqtayi nazardan tarixiy tasniflarni zamonaviy morfologik qarashlar bilan qiyoslash nazariy va amaliy jihatdan muhimdir.

XULOSA

So‘z turkumlari ta’limoti uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan. Qadimgi yunon grammatik an’analarida boshlangan tasniflash tajribasi Sharq tilshunosligida o‘ziga xos yo‘nalishda rivojlangan, turkiy tilshunoslikda esa Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiy kabi allomalar merosi bilan boyigan. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida so‘z turkumlarini belgilashda semantik, morfologik va sintaktik mezonlarning uyg‘unligi asosiy ahamiyatga ega [1–4].

Mavzu yuzasidan quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin: birinchidan, so‘z turkumlari tarixini o‘rganishda qadimgi va zamonaviy tasniflarni qiyosiy jadvallar orqali ko‘rsatish; ikkinchidan, Mahmud Koshg‘ariy va Alisher Navoiy asarlaridagi grammatik kuzatishlarni zamonaviy morfologik tushunchalar bilan qiyoslab tadqiq etish; uchinchidan, so‘z turkumlari o‘rtasidagi o‘tish hodisalarini alohida misollar asosida chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lutfullayeva, D., Davlatova, R., & Saparniyazova, M. (2020). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 2-qism. Toshkent: Excellent Polygraphy.

2. Davlatova, R. (2018). Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Iqtisod-moliya.

3. Mahmud Qoshg‘ariy. (1980). Devonu lug‘otit turk (S. M. Mutallibov, Tarj.; I jild). Toshkent: Fan.

4. Alisher Navoiy. (n.d.). Muhokamat ul-lug‘atayn. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

5. Robins, R. H. (1997). A short history of linguistics. London: Longman.